

התכלת – ארגמון או ינטינה?

לפני שנים רבות הציע הרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל לזהות את חלזון התכלת בחלזון הינטינה (סגולית). הסמך הממשי היחיד לרעיון זה הוא הברייתא במסכת מנחות (מד ע"א): "חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה...".

מברייתא זו ברור שמדובר בחלזון, אך היא ניתנת לפירושים שונים שאי אפשר להכריע ביניהם באופן מוחלט, כך שאין לדבר עליה כעל מקור לסימני זיהוי חד משמעיים. גם אם לפעמים נראה פירוש אחד קרוב יותר לפשט – ייתכן שהאמת נמצאת דווקא בפירוש הדחוק יותר והפחות נראה ממבט ראשון.

בנוסף לבעיה זו, יש לשיטת הזיהוי על פי סימנים חולשה ידועה (שעמדתי עליה כבר במקומות אחרים), והיא שגם אחרי שמצאנו חלזון שמתאים לדעתנו לסימני הזיהוי שבמקורות – אין ביטחון שאין חלזונות אחרים שטרם מצאנו, או שלעולם לא נוכל למצוא אותם משום שכבר נכחדו, שיש בהם בדיוק אותם הסימנים. מי שבא לסמוך על שיטה זו צריך להבטיח סריקת מכלול בעלי החיים שהיו בזמן חז"ל, ולהראות שמתוך כולם נמצא מתאים לסימנים הללו בעל חיים אחד בלבד – מעשה כמעט בלתי אפשרי.

כאן אתייחס שוב לטענות שהושמעו במסגרות שונות בעד זיהוי הינטינה כחלזון התכלת, ואשתדל להשיב על הדברים ולהוכיח שאין בהם ממש.

א. על פי האמור בברייתא הנ"ל "גופו דומה לים", טוענים בעלי שיטה זו שמוכח שהחלזון דומה בצבעו לים ולשמים, ואם כן המועמד היחיד לזיהוי כחלזון התכלת הוא הינטינה, שצבע קונכייתו וגופו כחול-סגול.

אולם למעשה לא ברור מתוך לשון הברייתא לאיזה סוג דמיון היא מתכוונת, האם הכוונה לדמיון בגוון (כמו שהבין הרמב"ם בהל' ציצית (פ"ב הלכה ב) או שהכוונה לדמיון אחר, כמו שלדוגמא הבין הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד (בהקדמה, נתיב ח), שהכוונה להיצמדות לקרקעית הים. ובאשר לדמיון לשמים, הרי זו גרסה אחרת של אותה ברייתא המובאת במסכת ציצית, ואין זה נכון להשתמש בשתי גרסאות מתחלפות בעת ובעונה אחת, אלא יש להחליט מהי הגרסה הנכונה.

על כל פנים, גם אם נקבל את הפירוש הראשון, אין הינטינה החלזון היחיד המתאים לסימן זה. גם את חלזון הארגמון ניתן לתאר כדומה בצבעו לים, וכבר דובר על כך רבות.

ב. החלזון "עולה אחת לשבעים שנה" (בכלי מנחות מד ע"א. ברייתא דציצית), וזה מתאים לחלזון הינטינה, שאולי (אני מדגיש 'אולי', כי דבר זה באמת לא נברק) מופיע רק אחת לשנים רבות בכמויות משמעותיות.

ברם גם הביטוי "עולה אחת לשבעים שנה" נתון לפירושים שונים: א. עולה מן הים ליבשה. ב. עולה מן הארץ (כפי שהבין רש"י במקום). ג. עולה וניתק מקרקעית הים. ד. עולה ברשת הדייגים. ובכלל, אין שום הכרח שביטוי זה מסביר מדוע ניתן ללכוד את החלזון רק לעתים רחוקות. ייתכן מאוד שביטוי זה מכונן כלפי תיאור חיי החלזון (כמו שהבין הרמ"ע מפאנו במאמר דבקות השם ח"ד יד-טו: "אלא שורשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים ואז הוא דומם בלא תנועה כלל..."), ואין שום נפקא מינה בכך כלפי אפשרות השגתו, כי אפשר לאסוף אותו מקרקעית הים, ואדרבה כאשר הוא ניתן מן הקרקעית הוא מת ואינו ראוי לצביעה טובה. אם כן, אין סימן זה הולם דווקא את הינטינה, והוא הולם גם את הארגמון וכל חלזון אחר, שגם הם נזרקים באופן נדיר על ידי גלי הים ליבשה, בדיוק כמו שזה קורה לינטינה.

בכלל, ראוי לפקפק בשימוש בביטוי מליצי כסימן מזהה לבירור המציאות. מעניין מה היו התוצאות, אם היינו מנסים לזהות חרוב על פי הנאמר עליו במסכת בכורות (ח ע"א) שמשעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה, או לזהות נחש או אפעה על פי הנאמר עליהם (שם) שמתעברים לשבע ולשבעים שנה. האם היינו מגיעים לאותו חרוב ולאותם נחש ואפעה הידועים לנו?!

ג. טענה נוספת היא שהחלזון דומה לדג ("ברייתו דומה לדג", מנחות מד ע"א), וצורת הקן הבועתי שבונה לו חלזון הינטינה, שאל תחתיתו הוא נצמד וכך צף על פני הים - דומה לדג קטן.

כנגד זאת יש לומר כי קשה מאוד להניח שחז"ל התכוונו בביטוי הנ"ל לדמיון המסוים שיש אולי בין קן הבועות של הינטינה לבין דג. ובכלל, ההגדרה שנתנו חז"ל למושג 'דג' אינה ברורה כלל, וגם הרב הרצוג התלבט בכך רבות בכתביו (עיין בספר 'התכלת' לרב בורשטיין, עמ' 385 ועוד). אפשר להרחיב את ההגדרה מאוד ולומר שכל דבר החי בים נקרא דג (כדברי הגר"א בפירושו אליהו רבה על מסכת כלים פ"י מ"א), ואפשר לצמצמה בצמצומים שונים. יש גם לעמוד על הביטוי 'ברייתו' המוזכר בברייתא לעניין הדמיון לדג, לעומת 'גופו' המוזכר קודם לכן. ראיתי פירוש יפה בספריו של פרופ' פליקס, שהחלזון - וזה כולל את כל החלזונות - מתרבה ומשריץ כדג, ו'ברייתו' מתפרש כ'דרך רבייתו'. אך כאמור אין לקבוע מסמרות בכך, וייתכנו פירושים אחרים לביטוי זה.

ד. בגמ' במסכת שבת (עב ע"א) כתוב כך: "ת"ר הצד חלזון והפוצעו... וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה... דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליצייל ציבעיה". מגמ' זו אנו למדים כמה דברים: א. אפשר להפיק צבע מחלזון מת (תשובת ר' יוחנן). ב. הפקת הצבע נעשתה על ידי פציעה. ג. פציעת החלזון גוררת אחריה את מיתתו.

דברים אלה אינם תואמים את הינטינה. שבלולים מתים של מין זה אינם ראויים לשימוש, ולשם הפקת צבע מהחלזונות החיים אין צורך כלל לא בפציעה, וכל שכן שלא בהמתה, אלא כאשר מציקים להם הם פולטים כמויות ניכרות של נוזל כחול. גמ' זו מהווה פרכה גדולה לזיהוי חלזון התכלת עם הינטינה.

ה. מסיפור המובא בספרי (זאת הברכה סי' שנו) נראה שסיבת נדירותו של החלזון היא פלאית, ואינה נדירותו האמתית כפי שהדבר קורה בחלזון הינטינה. וז"ל הספרי: "אמר רבי יוסי, פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך כמה, אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו". התשובה שבפי הזקן להסברת נדירותו של החלזון אינה מתאימה כלל לינטינה. הסיבה לנדירותו של חלזון הינטינה היא בכך שהוא נזרק לעתים רחוקות מאוד לחוף, ולא כפי שמתואר בפי הזקן שיש מקום מסוים שהחלזון מצוי בו, אלא שאין האנשים הולכים לשם מחמת פחד הסממיות.

דבר זה גם מחזק את האמור למעלה, שאי השגת החלזון תלויה באיזו שהיא תופעה המתוארת בביטוי 'עולה אחת לשבעים שנה'. ואדרבה, סיפור זה מראה פנים לארגמון, שמצוי במקומות המתוארים שם (בין כזיב לצור) בגלל החופים הסלעיים שאליהם הוא נמשך, בניגוד לינטינה המצוי בכל חופי ארץ ישראל בשווה.

הקטע הזה ב'ספרי' מפריך את הטענה שמדובר כאן בינטינה, והקטע הסמוך לו שם, שמונה את החלזון כאחד הענפים הכלכליים שפרנסו את יושבי האזור הזה, מוכיח בעליל שמדובר כאן דווקא בחלזון הארגמון, הידוע ממקורות היסטוריים רבים כעמוד תווך בכלכלת האזור ההוא באותם הזמנים.

ו. הגמ' במנחות (מב ע"ב) מדברת על דם חלזון שצובעים בו. קשה להבין איך נוזל כחול שפולטים חלזונות הינטינה בחייהם, יכול להיקרא 'דם'. כמו כן, הגמ' בשבת (עד ע"ב) מדברת על צידת חלזון ברשתות. דבר זה אינו קיים בחלזונות הינטינה - אין הם ניצודים, ובוודאי שלא ברשתות, אלא נלקטים מאדמת החוף אחרי שהם

נפליטים על ידי גלי הים אל היבשה. לעומת זאת, כל התנאים האלה מתאימים היטב לחלזון הארגמון. יש צורך בפציעה (הפציעה היא ממש כעין פציעת אגוזים בפטיש), החלזון מת בסופו של דבר כתוצאה מהפציעה, וגם יש אפשרות לפצוע חלזון מת ולהפיק גם ממנו צבע, אלא שיש עדיפות להפקת הצבע מחלזון חי מצד איכותו. דבר זה מוזכר גם בספרים עתיקים, המתארים את תהליך הפקת צבע הפורפורה. אחרי הפציעה נוצר צבע בגוון המזכיר בהחלט את הדם. גם זה מתואר במדויק בספרים העתיקים, הקוראים לנוזל זה 'דם חלזון'. חלזון הארגמון ניצוד כאז כן היום בעזרת רשתות המורדות אל קרקעית הים עם פיתיון.

ז. אי אפשר גם להתעלם מחוסר אֶזכורה של הינטינה בספרים המתארים את ההווי של העולם העתיק. אי אפשר לקבל שחלזון התכלת היה 'מוצר' שהעולם העתיק לא הכיר כלל, שלא נסחר בשווקיו ושהמלכים והרוזנים לא התאוו ללובשו. דברים אלה הם הרי מסימני ההיכר המובהקים של התכלת. לעומת זאת, צבע הארגמון, או בשמו המקורי הפורפורה, הוא המוצר היחיד המופק מחלזונות הים שמדובר בו רבות בספרות העבר. הוא מתואר כאחד מחפצי הערך של הזמן העתיק, יחד עם הכסף והזהב, דבר ההולם יפה את התכלת. לא המקורות החיצונים בלבד מצביעים על הארגמון כמקור התכלת. גם במקורותינו אנו, החל מהירושלמי המובא אצל הראב"ה (על ברכות ט ע"ב, סי' כה) דרך הרמב"ן (ע"ת שמות כח, ב) עד הפוסקים האחרונים החשובים כחוות יאיר (מקור חיים, עמ' צט) וריעב"ץ (מטפחת ספרים) ועוד, וכבר דובר על כך רבות ובפירוט במקומות אחרים.

עד עתה נכשלו כל החוקרים במאמציהם לצבוע חוט צמר בנוזל המופק מן הינטינה. אם יבוא חוקר וירצה לשכנע את ציבור המתעניינים שהינטינה הוא חלזון התכלת המקורי, הוא יצטרך להציג את תהליך הצביעה, להסביר האם הצבע יציב, האם הוא תואם את הבדיקות שמוזכרות בגמ' (מנחות מב ע"ב), האם מרתיחים אותו ביורה עם הסמנים כמוזכר בגמ' שם, האם יש צורך בטעימת היורה לפני הצביעה, והאם ניתן היה בזמנים הקדומים בחומרים ובתנאים שעמדו לרשות קדמונינו לבצע את הצביעה. גם אז יהיה צורך לזכור שאפשרות הצביעה היא תנאי הכרחי לזיהוי צבע היוצא מחלזון כלשהו כתכלת המקורית, אבל בהחלט אינה תנאי מספיק. לא כל דבר שצובע בצבע כחול הוא בהכרח התכלת המקורית.